

**ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ-
ТАНЫМДЫҚ
ПУБЛИЦИСТИКАСЫ
БАСТАУЛАРЫ**

XX ғасырда фактография мен ғылыми танымға деген сұраныс артты. Батыста Т. Вульф бастаған «жаңа журналистер» БАҚ-та ғылыми тақырыптар әр қырынан көрініс беруі керек деп санады. Қазіргі БАҚ әлемдік ғылым жайлы, ғалымдар өмірі, ғылым мен техника проблемалары мен ғылыми даму болашағы жайлы материалдар жариялады. Ғылым тақырыбы тек салалық басылымдарда ғана емес, әмбебап басылымдарда да «селт еткізер» сенсация түрінде де жарқ ете қалды. Жалпы қазіргі технологиялар ғасырында ғылыми-танымдық дүниелерді көзіқарақты оқырман қадағалап, іздеп жүріп оқиды десек артық айтпаймыз. Себебі, компьютер, смартфон, планшет секілді ғылыми технологиялар жемісі қарапайым күнделікті тұтыну құралына айналды. Ғылыми тақырыптар да оқырман, көрермен өмірімен біте қайнасып, бір бөлшегіне айналғаны шындық. Гендік инженерия, ғарышты бағындыру, адамзаттың марсқа саяхаты, жаһандық жылыну т.б тақырыптардағы ғылыми-танымдық дүниелер жариялануда. Шетелдік ғылыми басылымдардың арасында мақалалар саны жағынан ғаламтор бірінші орында тұр. Сондай-ақ, ауылшаруашылығына арналған нанотехнологиялар жасау және оны мейлінше оңтайландыру басты тақырыптардың бірі болып отыр. Осы тақырыпты орыс тілінде тыңғылықты зерттеп жүрген ғалым М.Т. Мукашева қазіргі ғылыми-танымдық публицистиканың негізгі тақырыбы – экономикалық дағдарыс екенін айтады. Батыстың нарықтық моделі постиндустриалды кезеңде адамдарды басқарудың жаңа стилін туындатты. Жұмысшыларды тынбай еңбектенуге мәжбүрлеген капитал маркетингке, пиар-мәтінге, бизнес серіктестер диалогына орын берді. П. Кругман, Дж. Перкинс, Дж. Тобин секілді экономистер пікірі бойынша жарнама жұмысшылар сенімін арттырып, саясатпен байланысты заманауи экономика ғылымдарының дискурсын оқытады әрі қазіргі нарық заңдарын айқындауға пайдалы. Барлық әлем экономистері қаржы саласындағы жаһандық дағдарыстан туындаған жұмыссыздық, өмір сүру деңгейінің төмендеуі, Египеттегідей саяси тәртіпсіздіктер салдарын талқылауда. Ғылыми-танымдық сараптама батыстағы ірі әлі беделді «Нью-Йорк-таймс», «Уол стрит джорнел» басылымдарындағы саяси мақалаларға негіз болды. Терроризм табиғаты, демократия, сайлау және т.б.

туралы пікірталастар барлық басылымдарда, соның ішінде ғылыми-танымдық басылымдарда да жарық көрді. Алайда, ғылыми-танымдық публицистика қарапайым тұтынушы санасында ғылыми техникалық прогресспен қатар қалыптасады. Ресейде және шетелде ғылыми танымдық басылымдарға деген қызығушылық артуда. «Знание – сила», «Наука и жизнь», «Наука и религия», «Geo», «Нэшнл джиогрэфик», «Экономист» және т.б. басылымдары таралымының үнемі өсіп отыруы ғылыммен БАҚ байланысының артып отырғандығының дәлелі. Өкінішке орай, отандық ғылыми-танымдық публицистика толыққанды зерттелмей отыр. Фантаст жазушы әрі филология ғылымдарының докторы, профессор А. Мархабаев «Жасыратын несі бар, қазақ журналистикатану мұхитында «ғылыми публицистика» архипелагы шынымен де ешбір зерттеушінің «аяқ баспаған» жері. Бұл ақауымызды, бір жағынан, жалпы баспасөздің тарихын да, теориялық қағидаларын да зерттеуге енді-енді ғана «бел шеше» кіріскенімізді сылтауратуға болар. Екінші жағынан, ғылыми публицистика зерттеушісінен осы заманғы күрделі де іргелі, нақтылы жаратылыстану ғылымдарының кешегі тарихы мен бүгінгі қымқиғаш, табанда адам ойына кіріп болмайтын, «бас айналатындай» жаңалықтарынан мол мәлімет талап ететін объект. Амал не, мұндай «ғылыми капитал» журналист-зерттеушілеріміздің бәрінің бірдей бойынан табыла бермейді» [2] деп жазды мақаласында.

Өткен ғасырдың бас кезінде қазақтың озық ойлы қаламгерлері де осы ғылыми публицистикаға қалам тербегенін білеміз. Профессор А. Мархабаев «Саланың алғаш «шылбырын ұстаған» Сұлтанмахмұт Торайғыров дер едік» дейді. Ғалым Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Адасқан өмір» дастанындағы II бөлімінің «Сыр тапсам дүниеден ашылмаған...» деп басталатын соңғы екі тарауы «тұнған ғылыми публицистика» (кей тұстары фантастикалық) деп баға береді. «Алайда, классик ақын үшін осы жанрдағы шыққан ең биік Алатауы «Социализм» ғылыми-публицистикалық эссесі» деп тұжырымдайды. Алаш қайраткері, тарихшы, әдебиетші, ғалым Х. Досмұхамедұлының ғылыми публицистика әлеміне сіңірген еңбегі орасан зор. Оның медицина, гигиена, биология, табиғаттану тақырыптарына арналған ғылыми-танымдық публицистикасы бір төбе. Сондай-ақ, ғылыми-танымдық публицистикадағы С. Ерубаевтың үлесі жайлы профессор Т. Кәкішев: «Саттар Ерубаев қоғамдық өмірде болып жатқан

өзгерістерге немқұрайлы қарамай, өзін толқытқан ойды, орынды пікірді көркем тілмен шебер суреттеп берген публицист болды. Публицистика оның басқа да шығармаларына тән қасиет еді. Саттар журналистиканың ірілі-уақты жанрының бәрінде де қалам тартты» деп оның ғылыми-танымдық публицистикасы ретінде «Менің құрдастарым» романын, «Келесі соғыс туралы» фантастикалық новелласын атап өтеді [2]. Ғасырдың алып тұлғасы М. Әуезов өткен ғасырдың 20-жылдарында қазақ арасына ғылыми идеяларды неғұрлым ұғымды әдіспен тарату турасында отыз шақты мақалалар жазған. Семей оқытушылар семинариясында бірге оқыған Жүсіпбек Аймауытовпен бірлесіп жазған тұңғыш «Қазақтың өзгеше мінездері» деп аталатын мақаласынан бастап, М. Әуезов ғылыми публицистика проблемасына көптеген мақалаларын арнады. «Осы күнгі біздің көп мұқтажымыздың ішінде ең ірісі – ғылым...» Ғылым тіліне қазақ сөзі жетпейтіні, жететін болған күнде де, аршылып арналмағаны анық. Қандай тілге бай жұрт болсын, ғылым жолына түсе бастағанда, тілі кемшілік қылып, не түрлі болып аламыштанатынын сынады. «Ғылым анайы топырақты білмейді, еркін, отансыз, анасыз зат» деп есептеген болашақ классиктің өзі «Философия жайынан» және «Япония» деген ғылыми-публицистикалық эсселер жазды.

Қазақ ғылыми публицистикасының осы марқасқаларының туындыларымен таныс болды ма, жоқ па – оны біз біле бермейміз, алайда, өзінің шығармашылық шабытының арқасы ма, Қазақ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ақжан Машанов XIX ғасырдың екінші жартысында ғылыми-публицистика әлеміне «Жер астына саяхат» кітабымен қадам басты. Автор оның жанрын «Ғылыми-фантастикалық әңгімелер» деп белгілегенімен, оны құнттап, зерттей оқып шыққан адам оның басым бөлігі геологияның, жер мен космостың арақатынасын, халық ауыз әдебиетіндегі кейбір сюжеттердің аспан денелерімен байланыстылығын қызықты хикаядай баяндайтын ғылыми публицистика сарынымен жазылғанын бағамдау қиын емес. 1996 жылдың 26 шілдесінде «Заман-Қазақстан» газетінің тілшісіне берген сұқбатында Ақжан Машанов: «Бұл адамды мен зерттеймін, осы жолға түсем» деген берік байламға келдім де, Қаныш марқұмның алдына кірдім ғой. Мені білетін, жақсы көретін. Тауда, экспедицияда талай бірге жүргенбіз. «Қаныш аға, – дедім, – әл-Фараби сияқтанған дүние жүзі білетін ғалымды біздің білмей отырғанымыз масқара, намыс емес пе?!

Мен осы кісіні іздеймін...» – деген сөйлемдермен бастаған екен [2].

Содан бергі А. Машановтың ғылыми-шығармашылық мақсаты әл-Фарабидың баға жетпес мұрасын зерттеу, саралау, қалың оқырманға қаймағын бұзбай жеткізу болды. Сол ерен еңбегінің алғашқы жемісі – «Әл-Фараби» тарихи-деректі кітабы.

Сол кездегі Ғылым академиясының президенті, академик Ш. Есенов кітапқа алғысөз жазған. Онда: «Бүгінгі таңда Қазақстанда Фарабидің «қайта тууына» көп қайрат жұмсап жүрген еңбеккер ғалым Ақжан Машанов өзінің көп жылдық еңбегінің жемісі ретінде осы «Әл-Фараби» атты кітабын ұсынып отыр... Оқушыны өзіне қызықтырарлық тартымды әңгіме-аңыз, ғылыми дерек, батыл гипотезалар кездеседі. Соның бәрі қосылып келіп әл-Фараби туралы түсінікті молайта түседі. Халықтық ілім-білімді кең қамтыған, берерлік мағлұматы мол, көп нәрселерге жаңаша қарауға шақыратын, қиялды қозғайтын қызғылықты туынды» – деп, жоғары баға берген.

Кітапта: «Ғылым болсын, дін болсын, саясат болсын – бәрі де адамның өміріне байланысты туған нәрселер ғой. Адам білгенді адам неге білмесін. Олай болғанда, осылардың бәрін де қалдырмай білу керек. Білгенде, олардың бір ғана үзіндісі емес, бастан-аяқ тегіс адақтау керек», – деген қағида жазылған. Осы қағидатты ұстанған шығарманың бас қаһарманы өзінің алдында өткен геометр, астроном, оптик, метеоролог, медик, психолог, сазгер Әбу Юсиф ибн Исхақ әл-Киндидің жаңалықтарын публицистік жалынмен қорғай білді. Автор тек қана Фараби келбетін төңіректен қалмайды. Сонымен қоса, асыл тастарды жіктеп, саралау, әр алуан «сиқырлы» сандардың құпиясын ашу, адамның мәдени қадамының әліппесі мен санның қарым-қатынасын ажырату, жыл қайыру аңыздарын баяндау, Нысан абыз хақындағы әфсаналар мен әлемнің жеті ғажабын сипаттау, тағы да қыруар құпияларды ақиқат публицистік арынмен өрнектейді.

А.Машановтың шоқтығы биік дүниесінің бірі – «Табу» хикаяты деп жазды ғалым мақаласында. Автор тек өзіне тән «шығармашылық елгезектігімен» оқырмандарын жер беті, планетаның төменгі қыртыстары былай тұрсын, космосқа «алып кетеді». Ол Қорқыт атамен «кездестіреді». Тағы да айналып-үйіріліп Фараби феноменіне соға береді. Мұның бәрін кітаптағы бас кейіпкер – Маңғаз ұстаз: «Менің айтар сөзім... жаттанды, жасанды, жалған сөз емес. Иесі жоқ жетім сөз емес... Сөздің асыл тегі оның терен

тарихында. Ғылымның да шыққан көзі сонда. Білім бұлағының бастауы – ана тілің... Ғылымның, білімнің, өнердің, өмірдің басы осында», – деген тұжырым жасайды. Астрономиялық аңыздар, олардың ертегілермен кіндіктес екендігінің фантастикалық дәйектерін А. Машановтың Ж. Машановамен бірге жазған «Ғажайып от ошағында» деген ғылыми-публицистік еңбегінен табар едік. Бұл кітапта қазақ халық ауыз-екі әдебиеті және де басқа шығармалардағы аспан хақындағы болжамдар, даналық есептер, археологиялық қазбалардан табылған ежелгі дүниелер, халықтардың космологиялық ұғым-танымдарының шығу, даму хикаялары, Орталық Азия мен Қазақстанның, тіпті, күллі Шығыс аймағындағы мәдени мирастар әл-Фараби зерттеулерінің дәйектемелерін негізге алып қарастырар болсақ, А. Машановқа тән сол баяғы ғылыми-публицистикалық мәнер мен екпін айқын байқалады. А. Машановтың көзі тірісінде жарық көрген соңғы дүниесі «Ай арысы» – Ғылым жаңалықтары» кітабы. Мұнда, негізінде, коммунистік атеизм қаншама жылдар бұғау салып келген алхимия, астрология секілді ғылым салалары жөніндегі озық көзқарастар қайта жаңғыртылды. Автор: «әл-Фараби алхимия негізін бүкіл ғаламның жаратылуымен, оның әрі қарай дамуымен байланысты өте кең мағынада қараған. Ал бұл ғылым өзіншіл, күншіл, надан адамдардың қолына түссе, олар оны сол адам ниетіне бейімдеп алады. Қысқасын айтқанда, әл-Фараби шындық іздеген ғалымдар үшін химия ғаламның сырын шешетін, сол арқылы ғаламның Жаратушы Иесін тану, соның жолымен жүру үшін алхимия – өзін-өзі мадақтау құралы», – деп жазған. Осы алхимия – біздің журналистика үшін тың тақырып.

Жоғарыда шолу-пікір білдірген кітаптардан да басқа, әр кезде газет-журналдарда жарияланған «әл-Фараби, Кеплер, Галилей және Ислам», «Әл-Фарабидің Нұрнамасы» тәріздес жарияланған қыруар мақалалары да ғылыми публицистиканың негізгі миссиясын айқындай түсері анық. А. Машановтың ғылыми-публицистік шығармашылығын әлі толыққанды зерттелген жоқ. Ғалымның көптомдық шығармалар жинағын шығару қолға алынды. Публицист еңбектерінің 4 томы жарық көрді. Оларға «әл-Фараби» романы, «әл-Фараби және Абай», «Жер құрылысы», «Қазақстанның тас-қола дәуірі мирастары», «Тасқа түйілген тарих» секілді уникал-туындылар енген [2].

Ғылыми-публицистиканы зерттеуші ғалым М. Мукашева: «Многие видные казахские жур-

налысты, писатели и общественные деятели периодически так или иначе обращались к научной журналистике: Букейханов А., Торайғыров С., Аймауытов Ж., Ауэзов М., Тынышбаев М., и многие другие» деп публицистика көздерін халық фольклорынан, ақын-жыраулар шығармашылығынан іздеу қажеттігін айтады. Зерттеуші Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Бұқар жыраулар, Шал ақын шығармаларынан ғылыми-танымдық дүниелер қарастырады. Ғалымның халық ауыз әдебиеті жауһарларын тізбектеуінде жан бар. Халық ертегілерінде ғылыми таным маржандары сақталса, мақал-мәтел, жұмбақтарында ой тұнып тұр. Мәселен, халқымыз табиғи құбылыстарға қатысты «Күркіреген бұлттың жаңбыры аз», «Сәуір болмай, тәуір болмас», «Жел дауылды шақырады», «Қаз келсе, жаз келер, қарға келсе, қатқақ келер», «Үркерлі айдың бәрі қыс», «Жаз сайға қонба, қыс қырға қонба», «Сүмбіле туса, су суыр» секілді мақал-мәтелдерде дүниетану ғылымының негіздерін табамыз. Қазақ жұмбақтарының да көпшілігі ғылыми-танымға негізделген. Мәселен «ауа» ұғымын «Көзге ілінбейді, жұтсаң білінбейді» деп жұмбақтаса, «Бір халық аспанда ұшқан аяғы жоқ, ұстаған қолдарында таяғы жоқ, Күніне талай жерге кетер кезіп, Нәрсенің бұл секілді аяғы жоқ» деп бұлтты сипаттайды. Демек ғылыми-танымдық публицистика қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-санасымен, таным-түйсігімен біте қайнасып бірге дамып келеді. Атын атап, айдар тақпаса да күнделікті тұрмыс тіршілігіне, табиғи құбылыстарға, өмір заңдылықтарына терең таныммен қарап, философиялық түйін, ғылыми тұжырымдар жасалған. Халық ауыз әдебиетіндегі ғылыми-танымдық публицистиканың айқын нышандары халық ертегілерінде көрінеді. Бірқатар ғалымдар халық шығармашылығы әртүрлі уақыт кезеңдерінің мәдени синтезі ретінде қарастырады. Фольклордың қара сөзбен айтылатын, ерекше мол түрінің бірі – ертегі. Ол халықтың ауызша айтатын көркем әңгімесі.

Қазақ ертегісі есте жоқ ескі замандардан бастап беріге шейін болған талай ұзақ-ұзақ дәуірлердің кездерінде туған, өсіп, көбейіп келген мол дүние. Онда сонау арғы үйсін, қаңлы руларының кезінен санап, Қыпшақ елдігінен, монғолдар жорығының тұсынан, Алтын Орда үстемдігі дәуірінен айтылып келген көне әңгімелер көп. Қазақ атты ел құралмастан бұрын, мұсылман діні кірместен бұрын ескі руларға түгел ортақ болған ертекттер бар. Дүниетану, дінге нану, шаманизм, буддизм бағытында болған кездерде шыққан ертекттер де бар тәрізді. Одан бері-

де ислам діні арқылы, кітап арқылы тараған діни ертекттер тағы бар.

Бертінде қазақ халқы қалыптанып, тілі жекеленіп, шаруашылық, салт-саналық, қоғамдық өзгешелігі айқындалған сайын, сол ел ортасында бұрынғы ескі әңгіменің қайсысы болса да тыңнан қорытылып, жаңғырып, қайта туғандай боп әңгімеленетін болған.

Қазақ халқының аузында сақталып қалған, өзінше өңделген, өзгертілген, өз тәні болған ертегілер қазақ фольклорындағы ұшан-теңіз қазына болмақ керек.

Ертегілер бай фольклор жанры ғана емес, ғылыми-танымдық публицистикаға да жатады. Бірақ, осы байлықтың ғылым жолымен жиналып, зерттелуі аса кемшін боп келеді. Қазақ ертегісіне көңіл бөлген кісілердің саны бірқатар. Бірақ бұлардың бәрі де зерттеу, тексеру жұмысын аз жасап, көбінесе естіген ертегілерін жинаумен болған.

Әрине, деректер, фактілер жиналып болмай, ғылымдық байлау, қорытынды жасау мүмкін емес. Әуелі ертекттердің ауызда жүрген барлық мол байлығын жазып алып, жиып, жарыққа шығарудың өзі де ғылым жолындағы үлкен еңбек.

Қазақ фольклорының үлгілері, оның ішінде ертегілері де ХІХ ғасырдың басынан бері қарай жинала бастады.

Қазақ ертекттері ең алғаш қомақты болып академик В.В. Радлов жинағында басылды¹. Қазақтың ауыз, жазба әдебиетінің басқа үлгілерімен қатар, Радлов жинағына: «Алтын бел», «Хан Шантай», «Еркем Айдар», «Жақсылық пен Жамандық», «Хан қызы», «Түс сатқан тазша», «Молданың үйінде оқыған бала», «Түлкі, қасқыр, жолбарыс», «Дудар қыз», «Балқан тау», «Үш ұл», «Қармақ салған жігіт», «Қарагөз сұлу», «Алтын бас, күміс аяқ», «Ақсақ Темірхан», «Киік» деген ертегі, аңыз әңгімелер кірген. Радлов қазақ ертегілерін естілуінше, тіл, сөз ерекшелігін сақтай, дәл жазып алуға тырысқан.

Радловтан бұрын қазақ ертегілерін Шоқан Уәлиханов, профессор Березин, Ильминскийлер де едәуір жинаса да, дәл Радлов сияқты ғылыми жүйеге келтіріп, қазақ тілінде бастырып үлгермеген. Березин жинаған ертекттердің бірқатарын кейін өзінің хрестоматиясына кіргізді. ХІХ ғасырда қазақ ертегілерін көп жинаған А.Е. Алекторов пен Г.Н. Потанин. А.Е. Алекторовтың қазақ арасынан жинаған ертегілері орыс тіліне аударылып, сол кезде қазақ даласында шыққан газет, журналдарда («Дала уәлаяты», «Тургайская газета», «Астраханский вестник»,

т.б.) 1880-1890 жылдар арасында үнемі басылып отырған. Алекторов XIX ғасырдың тек соңғы 20 жылының ішінде жүзден артық қазақтың ертегі, аңыз әңгімелерін жинап бастырған. Мәселен, 1893 жылы бір ғана «Астраханский вестник» газетінде: «Ағайынды екі ку», «Лұқпан хақим», «Айтуған батыр», «Омар молда», «Жиренше мен Алдаркөсе», «Қарағай мен сексеуіл», «Абы жылан», «Ағайынды үш жігіт», «Алдаркөсе мен Шық бермес Шығайбай», «Хан мен жігіт», «Ер Қосай батыр», «Түлкі мен қой», «Тақ Сүлеймен», «Өтірік ертегі», «Залым Қали», «Әулие бала» атты ертегілер жарық көрген. Жазушы М. Әуезов те қазақ ертегілерін жинап, зерделеуге де ерекше ден қойған. Ол қазақ ертегілерін бес түрге бөліп қарастырған. Ал, орыс ғалымы Г.Н. Потанин Сибирь татарларының, алтай, моңғол халқының ертегі, әңгімелі жыр (эпос), аңыздарын жинаумен қатар, қазақ даласын да көп аралап,

ел аузынан мол ертегі, жыр әңгімелер жинаған және сол жинағандарын зерттеп отырған. Өзінің «Европаның орта ғасыр эпосында шығыстық сарындар» дейтін еңбегінде Потанин қазақтың көптеген ертегі, аңыз әңгімелерін, сюжетін келтіріп, бірталай қазақ ертегілері мен аңыздар ертедегі дүниетанумен байланысты туғандығын көрсетеді. Алайда, Потаниннің зерттеу әдісі буржуазиялық салыстыру әдісінің дәрежесінен аса алмады, материалы мол болғанмен, ғылымдық қорытындыларының бірталайы теріс еді. Потаниннің қазақ арасынан жинаған ертегілері әрбір газет, журналдарда басылудан басқа, өз алдына жеке кітап болып «Қазақ, Алтай ертегілері» деген атпен 1916 жылы шықты [5]. Алайда, қазақ ертегілері ғылыми-публицистика ретінде зерделенген жоқ. Енді ертегіні ғылыми публицистиканың қайнар бастауларын зерттеуде негізгі нысана ретінде қарастыруымызға әбден болады.

Әдебиеттер

- 1 Мукашева М.Т. Развитие научно-познавательной журналистики. – № 1 (74). – 2010.
- 2 Егикова В. М. Научная журналистика в Европе// Стенограмма мастер-класса «Наука в СМИ сегодня. Опыт российской и британской журналистики». – СПб., 2003, 4-5 апреля.
- 3 Абдул-Хамид Ф. Мархабаев. Ғылым насихаткері. – Түркістан. 17 қазан, 2011 жыл.
- 4 Мукашева М.Т. Публикации о науке в первых казахских периодических изданиях. – <http://repository.enu.kz:8080/handle/data/10961>
- 5 EL.KZ. Қазақ ертегілері.

References

- 1 Mukasheva M.T. Razvitie-nauchno-poznovatelnoijournalistiki. – №1 (74). – 2010.
- 2 Egikova V.M. Nauchnaiyajournalistika v Evrope// Stenogramma master-klassa «Nauka v SMI segodniya. Opytrossiiskoy I britanskoijournalistiki». – SPb., 2003, 4-5 apreliya.
- 3 Abdul-Hamid F. Marhabaev. Gylymnasihatkeri. – Turkistan. 17 qazan, 2011 jyl.
- 4 Mukasheva M.T. Publikasii o nauke v pervyh kazakskih periodicheskikh izdaniyah. <http://repository.enu.kz:8080/handle/data/10961>
- 5 El.kz. Qazaqertegileri.